

Habdelićev dikcionar (1670) kao izvor hrvatskoga medicinskog nazivlja

Vladimir Dugački

Klinički bolnički centar Zagreb

SAŽETAK: Analizom rječnika isusovca Jurja Habdelića *Dictionar ili Rechi Szlovenszke zvehexa ukup zebrane...* (1670) nastoji se pokazati koliko je to Habdelićevo djelo imalo utjecaja na standardiziranje hrvatskoga suvremenoga medicinskog nazivlja. U rječniku se nalaze nazivi za pojedine dijelove tijela, tjelesne mane, važnije bolesti, učestalije simptome, za neke profile zdravstvenih radnika, za zdravstvene postupke i medicinske instrumente, za neke vrste ljekovitih pripravaka, ali – što je vrlo bitno – i popis nazivlja prema pojedinim medicinskim disciplinama, počevši od anatomije preko patologije sve do simptomatologije.

Ključne riječi: *Dikcionar, medicinsko nazivlje, anatomija, patologija, neurologija, psihijatrija, simptomatologija, higijena*

God. 1670. u Grazu je tiskan rječnik isusovca Jurja Habdelića *Dictionar ili Rechi Szlovenszke zvehexa ukup zebrane, u red posztaulyene, i Diachkemi zlahkote-ne... na pomoch napredka u Diachkom navuku Skolneh Mladenczeu Horvatszkgoga, i Szlovenszkgoga Naroda*. Dakle, posrijedi je rječnik gdje su hrvatskokajkavske riječi (*reči slovenske*) odabrane iz velikoga korpusa tog jezika (*z-vekšega v-kup zebrane*), protumačene latinskim (diačkim) jezikom kao pomoć u učenju latinskog jezika za školsku mladež »hrvatskog« i »slovenskog« naroda (»hrvatski« krajevi su pretežitno čakavski ali i štokavski, oni južno od Kupe, a »slovenski« kajkavski, sjeverno od Kupe; današnji pridjev slovenski odnosio bi se na ondašnji »kranjski«). Taj školski hrvatsko-latinski rječnik, plod njegova rada s učenicima, prvi je u sjevernoj Hrvatskoj i jedan od prvih hrvatskih tiskanih rječnika uopće: stariji od njega su *Dictionarium* Šibenčanina Fausta Vrančića (Mleci 1595), rukopisni rječnik Pažanina Bartola Kašića, autora prve hrvatske gramatike (potkraj XVI. stoljeća) i *Blago jezika slovinskoga* (Loreto/Ancona 1649–51) Talijana hrvatskog podrijetla Jakova Mikalje (Micaglia). U svakom je slučaju taj rječnik jedno od pionirskih djela hrvatske leksikografije.

Autor tog Dikcionara, Juraj Habdelić, rođen je u Turopolju, u Starom Čiču, 17. IV. 1609. Gimnaziju je završio u Zagrebu, u isusovački red stupio je 1630. u Beču. Filozofiju je studirao u Grazu, a teologiju u Trnavi. Kao profesor djelovao je u Grazu, u isusovačkim gimnazijama u Rijeci, Varaždinu i Zagrebu te u Trnavi. U Varaždinu i Zagrebu bio je rektor Isusovačkoga kolegija te je zaslužan što je zagrebačka isusovačka akademija god. 1669. podignuta na stupanj sveučilišta. Bio je izvrstan povijesnik, najplodniji je hrvatski kajkavski pisac XVII. stoljeća i najbolji prozni pisac hrvatske barokne književnosti. Istaknuo se moralno-didaktičnim knjigama *Zercalo Mariansko* (1662) i *Pervi otca našega Adama greh* (1674). Umro je u Zagrebu 27. XI. 1678.

Dikcionar ima 460 stranica (no one nisu paginirane na uobičajen način, nego su numerirani listovi od A1 do A8, od B1 do B8 itd. do Z8 te dalje od Aal do Ee7 zatim još 7 listova, koji sadržavaju naslovnicu, predgovor i pogovor), džepnog je formata poput molitvenika. Sadržava posvetu dobročiniteljima grofovima Auersperg, kalendar, tablicu s hrvatsko-latinskim brojevima, tablicu množenja. Sam rječnik ima oko 12 000 riječi, od kojih oko 600 (dakle 5%) medicinskih pojmova, koje smo ovdje razmotrili, služeći se pretiskom što ga je Kršćanska sadašnjost izdala god. 1989. u Zagrebu.

Izvorni termini istaknuti su drugačijim tiskom te transkribirani u današnju grafiju. Habdelić ima samo č (ch), ne i ć, pa je č ostavljen i u riječima u kojima je u književnom hrvatskom jeziku ć; da se ne bismo odviše udaljili od hrvatskoga kajkavskog jezika vokalno r ostavljeno je kao er. Kako bi se olakšalo čitanje, sastavljenice su prikazane rastavljeno, ali s crticom između (primjerice Habdelićev *zkoterumsze* iznosi se kao z-koterum-se). Doista će se tek početkom XVIII. stoljeća prijedlozi v, k, s tako odvajati od imenice odnosno zamjenice.

U rječniku se nalaze nazivi za pojedine dijelove tijela, tjelesne mane, važnije bolesti, učestalije simptome, za neke profile zdravstvenih radnika, za zdravstvene postupke i medicinske instrumente, za neke vrste ljekovitih pripravaka, dok ljekovito bilje nismo posebno navodili, jer među biljkama nije izrijeком navedeno da su ljekovite i da su se rabile u ondašnjoj medicini.

Habdelić donosi osnovne anatomske pojmove od tilja do pete. Odmah ćemo se zaustaviti na ovom prvom izričaju, tilj, što znači prva stran glave (sinciput); danas se on više ne rabi ni u stručnoj ni u narodnoj terminologiji, ali je očuvan u riječima zatiljak ili potiljak, odnosno kako Habdelić navodi – zatilek (occiput). Ostali su nazivi na glavi slični današnjima: čelo, oči, vuho, nos, obraz, lice, vusta, vusnice, čeljust, samo što Habdelić kod izričaja čeljust donosi još sinonim laloka, a kod vusnica još i čuba. Danas se oba potonja naziva još mogu čuti, ali u razgovornom žargonu ili čak pejorativno. Razmotrimo posebice oko (množina oči), gdje postoje razmimoilaženja prema današnjoj terminologiji. Ono što mi nazivamo vjeđa (palpebra), za Habdelića

je očna pleva ili trepavica; moramo priznati da je u pravu jer je vjeđa ona koja djelovanjem mišića trepće izvodeći megnenje očno, a tek posredno onda trepću i dlake koje mi danas nazivamo trepavicama. Za vjeđu donosi i sinonim oberv, a ono što mi danas nazivamo obrvom za Habdelića je nad oberv kosica. U očima razlikuje očnu belinu (bjeloočnicu) i očno jederko ili zenicu (tiskarskom je pogreškom napisano szenica, što bi se čitalo kao senica; uopće taj pojam zenica vrlo je zanimljiv, jer u biti je to ženica, djevojčica, lutka, lat. pupilla, grč. kore; naime, kad se nekome zagledamo u oči, u njegovoj rožnici vidimo odraz vrlo umanjena lika sebe samoga, poput neke lutke). Shvatljivo je da Habdelić ne izdvaja posebno rožnicu, jer je ona prozirna (kao da je i nema), ali je nerazumljivo da ne spominje šarenicu, tako uočljivu po svojoj boji, različitoj od čovjeka do čovjeka.

Lubanja, glubanja ili šiška sadržava možgane, koji su obavijeni dvjema ovojnica: jedna je mrenica, kožica najbližna možgjanom, a druga kožica zverhu najbližnja; danas znademo da postoje tri ovojnice. U ustima su zubi, poredani u zubni red, no među njima Habdelić ne imenuje posebice ni sjekutiće, ni očnjake, ni pretkutnjake, već samo kutnjake (kutni ili kučni zub); zube obavlja meso okol zubi ili zuberine. Naziv zuberina zanemaren je u kasnijoj medicinskoj terminologiji, no uspješno ga je u XX. stoljeću rehabilitirao profesor stomatologije dr. Juraj Kallay, pregalac hrvatskoga stomatološkog nazivlja. Nadalje su u ustima jezik te jezičec ili čepič (nepčana resica), a dalje u gerlu požirak (ždrijelo) i gerčenjak (grkljan).

U grudima, persima, smješteni su serce i pljuča, a s vanjske strane grudi je cecik ili sesec. U terbuhu je utroba: drob, drobec ili čreva nuternja, poimence jetre (sic! plurale tantum), žuč ili žuđ, želudec, črevo, slezena (umjesto szlezena pogrešno je otisnuto slezena, što bi se onda čitalo kao šlezena) te rečica na jetreh (omentum, pregača). Od urogenitalnih organa Habdelić navodi samo bumbrek ili ledovje (bubreg), mehur te maternicu ili vutrobu (prisjetimo se riječi iz kršćanske molitve: blagoslovljen plod utrobe tvoje). Vanjske spolne organe strogi moralist Habdelić ne navodi.

Gornji vud ili ruka ima laket, pest ili šaku, dlan i perste, i to poimence: palec, perst poleg palca, perst srednji, perst poleg srednjega, perst mali. Za nadlakticu i podlakticu Habdelić navodi nazive ruke gornji kraj i ruka od dlani do lakta, a na donjem vudu donosi izričaje za stegno ili bedra, koleno, golen, gleženj, petu, podplat. U kolenu je iver: jabuka kolena odnosno jabučica gde-se vežu kosti noge dolnje z-gornju. Osnovu udova čini kost, koja u sebi ima mozg (moždinu) i koja s drugom kosti artikulira putem zgloba (kotrig, členk ili pregibica međ kostimi), u kojem se nalazi zglobna hrskavica (hrustavec). Uz kost je i mišić – kuščer; eto, ta izdužena anatomska tvorba jednim je tvoriteljima anatomske nazivlja više sličila malom mišu, a drugima gušteru. Kad navede izričaj žila, Habdelić misli samo na venu, dok mu je arterija žila kervna, a živac žila bela debela. To bi bio kratak pregled anatomije, koju Habdelić naziva na vude razčinenje.

U ondašnjoj patologiji prevladavale su zarazne bolesti – beteg zkazljiv. Habdelić spominje najteže od njih: gubu, kugu i kozice (velike boginje). Jednako tako opasna i teška bila je ognjenica, pjegavac ili kako to Habdelić latinski navodi febris maligna, febris hungarica (bolest tada endemična u ugarskim krajevima) – vrućica koja nastupa akutno (beteg ošter, nemoć nagla). Svaka vrućica ima svoj početak (betega počinanje), svoj uspon (betega povekšanje), svoje popuštanje (betega pomenšanje), ali može postojati nemoć svak dan težeša sve do smrtnog ishoda (beteg na smert). Tu je i iscrpljujuća zimlica otajna, sušeća (febris hectica, »jektika«), sušica (suhi beteg), bjesnoća (steklina) te malarija, koja se očituje kao zimlica vsagdašnja (febris quotidiana), zimlica na treći dan (febris tertiana) ili zimlica na šerti dan (febris quartana). Iako malariju obično povezujemo s mediteranskim pojasom, valja istaknuti da je ima i u »panonskoj zoni«, tj. u porječju Save i Drave, a ime joj potječe od toga što su ljudi za tu bolest okrivljavali pokvaren zrak (tal. mal' aria). To su, dakle, priljepčive bolesti (nemoć otrovna od ke-se drugi otravi; otraviti = otrovati, u skladu s ondašnjom koncepcijom nastanka bolesti), koje se mogu pojaviti u epidemičnom obliku (beteg opšinski; opšinski = sveopći), a spominje i sifilis (francozki beteg) donoseći i pridjev francozljiv.

Glavni simptomi betega ili nemoći su bol, kašelj, zatim čemer, priguščenje želuca ili gnjusenje (mučnina), zgaravica, nadimanje, nadutje terbuha, terbušni griz ili griz želuca (trbušni grčevi), terbušno zavijanje, zriganje ili bljuvanje (koje može biti kervno bljuvanje), terbušno tečenje (proljevanje), kervno tečenje od zada (hemoroidi). Jeterno zapiranje dovodi do zlatenice (žutice), tu su još griža, glistenje beteg, kila ili predrenje, nerast (otok slezene). U persima su simptomi bodec (probadanje), neduha (zaduha), dihanje teško, sip, sipljenje ili piskutanje teško (hripanje), kervno pljuvanje, pljuvanje z-gnojem. A što se serca tiče, tu je serčna bol i trepetanje serca. Urološka kazuistika obuhvaća kamenec beteg, ledovnu bol ali križice, ledovja zažganje, vode teško pušćanje, vode zapaćenje po kamencu (anurija), kapljenje gusto vode človečje, gda-je ne-more zaderžati (kapljasto mokrenje). Habdelić spominje još jednu bolest za koju se nekoć smatralo da je bubrežna, diabetes insipidus, kod koje bolesnik mokri golemu količinu tekućine, osjećajući strahovitu i neprestanu žeđ: ledovja beteg ki veliku žeju čini.

Iz područja neurologije naći ćemo termin za glavobolju: glavna bol, koja može biti posvemašnja (glave vse bol) ili migrenozna, u polovici glave (glave pol bol). Tu su još omilavica (omaglica), omamica (nesvjestica), zmemljenje (bunilo), spanje jako po betegu (sopor), kerč (grč), zkerćenje (zgrćenost), terganje oko bokov (ishijas), guta (moždana kap), a ta se opet može iskazati kao hemiplegična (guta na pol strane tela), raztupljenje žil (uzetost), te padavica beteg, padači ili veliki beteg (u ovom se slučaju ne mora uvijek raditi o epilepsiji, nego dolaze u obzir i drugi epileptiformni grčevi kao febrilna tetanija, pravi tetanus i dr.). U psihijatrijskom ćemo nazivlju naći čitav

niz izraza kao budalost, glupost, ludost, tupost razuma, mahnitost, norija, manenija, imenice i pridjeve norc, glumpast, manen, zamamljen, mahnit, lud i prezpameti, te glagol bluditi pametjum. O bulimiji se danas dosta govori te se može steći krivi dojam da je to bolest modernog vremena, no već je poznata i u Habdelićevo vrijeme: glad ki-se kuliko goder jeduč zasititi ne-more.

Očna simptomatologija uključuje suzenje, očno zaleanje od kermežljev, jačmenec, naočnjak (»bionu«), očne modrice (krvni podljev), očnu zeleninu (zelenu mreću, glaukom), oslepljenje. Oko može biti krivogled, pa je tada dotični škiljast, dok vid može biti dober, kratek, mlahav, a lošem vidu pomažu očali. Bolesti uha, nosa i grla su kuščer bol (angina), dakle, ovdje se opet javlja izričaj kuščer (gušter), ovaj put za krajnike, koje u nekim krajevima također nazivaju prema životinjama – žabicama. Nahod, fljus iz glave na nos tekući je curenje nosa, katar (fljus je iscedak od lat. fluo = teći), tu se javlja još antičko mišljenje da se nosna sluz (šmerkelj) cijedi iz mozga, dotično hipofize (lat. glandula pituitaria; pituita = sluz), a kihanjem se čovjek oslobađa te štetne sluzi zbog čega mu se i kaže »Nazdravljek«. Habdelić spominje i običnu huhnjavicu, ali i teže nosne bolesti: nosa usekivanje teško od bol (coryza) i nosnu bol, gda-se v-nosu kakti kora načini ter smerdi (ozaena), a tu je još i kervotok na nos. I drugdje kad spominje kervotok, to je tečenje krvi prema van (kervno proleanje), a ne krvotok (cirkulacija). Pod otokom vušes podrazumijeva zapravo podušni otok (parotitis), a spominje i zaglušenje. Zubna patologija sadržava izričaje zubna bol, zub červojedni (u skladu s mišljenjem da zub bude kariozan jer ga nagrízaju crvi), uterenje zubi, zubna černina, prez zubi.

Bilo je za očekivati da su najuočljivije kožne promjene i bolesti, pa ta kazuistika zauzima dosta mjesta u *Dikcionaru*: bradavica, brazgotina ili rane zvrtačene znamenje, krasta, lišaj, modrica, znamenje ko z-porodom izide (madež), prišč (a prišč može biti prišč na licu tverd, prišč v vusteh, prišč na vustnicah), mozol ili jasla (ognoj); mozol može biti pekući, zdola čerljen i kervan, zgora bled i pričern (karbunkul), mozol ki do kosti meso razjeda, mozol nuternji razpučen ki teče (rastvoren, iz kojeg curi gnoj), mozol ki-se nadalje razhaja (furunculosis), mozol nuternji v-telu, mozol na zadnje strane fige spodoben (tj. na stražnjici poput smokve), mozol glavne kože (tj. kože na glavi), mozol poleg vuha. Nadalje divje meso (gangrena), kukec bol (panaricij), zanohtnica (paronihija), zkula (gnojavica), doberc (bubuljica), serbečica (svrbuljica), verbanec, sgrab (šuga), vušivost, perhuti v-glave, opusnenje glave (čelavost), a onaj koji je čelav je plešiv.

Od ostalih bolesti valja spomenuti rak beteg, vodeni beteg ili vodenicu, vulog (giht), a od ozljeda ranu i zmehnenje kotriga (iščašenje zgloba). Evo nasumce još nekih izričaja u svezi s medicinom: ženski beteg ili maternica (mjesečnica), kožica z-katerem-se dete obvito rodi (plodni ovoji), porod pervo vremena (pobačaj), človek obojeg spola – pol muža, pol žene (hermafrodit), ljubodinstvo (libido), kucavica, zkucavica

ili skučavica (štucavica), pot ili znoj, žila napuhnjena (varikozna vena), kehlja (guša, od njemačke riječi Kehle = grlo, grkljan), gingavoća (slabunjavost), bledost (anemija). Tjelesne mane također su vrlo uočljive, pa ih Habdelić nabraja čitav niz: slepota, gluhot, švistanje (tepanje, fuflanje), gerba ili puklja, knjast (kljast, sakat), a tu je i čuklja (bataljak), potom hrom ili šantav, kljukastonog (uvrnuti stopala), krivonog ili krivopet, kolena komu-se vkup zbijaju (uvijenih koljena, X-nogu), jednook, oka malo navernjenoga človek ali ki ima jedno oko menše, suhorljav (vrlo mršav, kahektičan). Tu se navode i manje mane kao dugonog, dugoruk, dugonos, dugogut ili vrata dugoga, vuhast, zubast ili zubak, glavat, nosast, očast, levak ili levoruk. Ima ljudi koji imaju nos gore zavijen, nos pljosnat, nost jabučast kot orlov, oči vuske. Prema visini postoji človek prece dug ili nasuprot tomu človečec.

Među zdravstvenim osobljem tu je vrač (medicus), barber (chirurgus) i baba pupkorezna (obstetrix), a naveden je i diak, ki-se doktorie ali vračtvu vuči (studiosus medicinae). Spomenut je špital ili hiža za betežnike, te špitalnik. Osnovni ranarnički, barberski, postupci su kerv puščati bilo kupicami bilo žilu sekuč ili pak stavljanjem piavki, a instrumentarij je: barbersko želešće (skalpel, flebotom), želešće kem-se glubina rane išče (sonda), železo kem-se flašter rasteže, železo kem-se stenj iz rane jemlje (stenj, fitilj, vrpca koja se stavljala, a i danas se stavlja, u ranu da se omogući otjecanje gnoja), klešče kemi-se zubi znemlju. Osim čajeva od ljekovitog bilja, popis lijekova (vračta) je jednostavan: pilula, širup, klišter (klistir) i flašter (melem). Flašter može biti od koga meso mehko postaje, kteri tverdu ranu čini, kteri v-kup gnoj spravlja, kteri kožu razjeda, kteri ranu v-kup vleče, općenito kteri ranu vrači. Među higijenskim priborom Habdelić spominje noćnu posudu za vode puščanje, banju (kadu) te dva instrumenta za koje nema naziva već ih prikazuje opisno: čim-se zubi čiste (dentiscalpium) i čim-se zubi stružu (dentifricium). (Spominje i hodalnice, no nije jasno misli li na štake ili štule). Čistoča telovna postiže se u kupeli, koja može biti vruća (caldarium), mlačna (tepidarium), merzla (frigidarium) i za pot (sudatorium, tj. za znojenje, »sauna«).

Eto, to je kratak pregled Habdelićevih termina, no ovdje, naravno, nismo iznosili sve. Kod nekih hrvatskih naziva on donosi više latinskih termina, npr. beteg – morbus, infirmitas, aegritudo, želudec – stomachus, ventriculus itd. Za školski rječnik zanimljivo je da ide u takve detalje kao što su dvije ovojnice mozga, a s druge strane nema kostoloma, frakture.

Habdelićevim su se rječnikom poslužili i pavlin Ivan Belostenec u sastavljanju svojeg *Gazophylaciuma* (tiskan 1740., no nastao samo nekoliko godina nakon Habdelićeva rječnika) te isusovci Franjo Sušnik i Andrija Jambrešić u priređivanju svojeg *Lexicon* (1742); u oba je slučaja riječ o kajkavskim rječnicima. No zanimljivo je da je slavonski franjevac Matija Jakobović god. 1710. sastavio svoj hrvatsko-latinski rječnik, koji je prerada, zapravo prilagodba Habdelićeva Dikcionara štokavskomu narječju

(ostao u rukopisu). Habdelićev je rječnik bio i jedan od izvora našega najopsežnijega starijeg rječnika *Rječnosložja* (1806) leksikografa Joakima Stullija. Kao školski rječnik Habdelićev se Dikcionar održao još dugo godina u školskoj uporabi, a navedeni medicinski termini učenicima su mogli pružiti solidan pregled o građi i osnovnim bolestima ljudskog tijela.

LITERATURA

1. V. Dukat: »Juraj Habdelić«, u: *Sladki naš kaj*. Zagreb, Hrvatski izdavački bibliografski zavod, 1944., 38–95.
2. M. Brain: »Počeci kajkavske leksikografije«, u: *Kaj*, 7 (1974) 5–6, 105–109.
3. O. Šojat: »Juraj Habdelić (1609–1678) i njegov književni rad«, u: *Kaj*, 7 (1974) 10, 5–16.
4. J. Bratulić: »Juraj Habdelić. Život i djelo«, u: J. Habdelić, *Dikcionar* (pretisak). Zagreb, Kršćanska sadašnjost, 1989., 1–15.
5. V. Horvat: Juraj »Habdelić među isusovačkim leksikografima«, u: *ibid.*, 16–26.
6. J. Vončina: »Mjesto Habdelićeva rječnika u povijesti hrvatskoga književnoga jezika«, u: *Isusovci u Hrvata* (Zbornik). Zagreb, Filozofsko-teološki institut Družbe Isusove, 1992., 301–308.

DIKCIONAR (1670) BY HABDELIĆ – A SOURCE FOR CROATIAN MEDICAL TERMINOLOGY

Vladimir Dugački

Clinical Hospital Center, Zagreb

SUMMARY: Analyzing the dictionary titled *Dikcionar ili Rechi Szlovenske zvezega ukup zbrane...* published 1670, (Dictionary or Slavic words gathered together...) by a Jesuit Juraj Habdelic, the author of this paper tries to show the impact of this work by Habdelić on the process of standardization of Croatian contemporary medical terminology. The dictionary contains technical terms for body parts, body defects, major illnesses, common symptoms, medical procedures, medical instruments, for some profiles of medical staff and some types of medical remedies, and, very important, the list of terminology for particular medical disciplines, starting with anatomy and pathology and ending with symptomatology.

Keywords: *dictionary, medical terminology, anatomy, pathology, neurology, psychiatrics, symptomatology, hygiene*